

Олена Меженська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

НАСЛІДКИ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ

Elena Mezhenkaya

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

IMPACT OF A COUP: PAST AND PRESENT

For many centuries scientists tried to use a comprehensive approach to the problem of political struggle for power, which is carried out illegally with the use of violence. In determining essence of a coup, its nature, characteristics and mechanism researchers indicate that it is a complex and laborious process that requires precise organization, compliance with certain strategies and chosen tactics, and considerable resources. The result of a coup depends on specific objective, subjective conditions and factors. Regardless the outcome of a coup (successful or unsuccessful), it temporarily neutralizes army in a country, state security forces and other politically important institutions; disrupts power structure, its normative operation leading to some consequences that have a significant historical and political impact.

Key words: coup, consequences, usurpation, dictatorship, change of political regime, political violence.

На жаль, на сьогодні домінуючою тенденцією у боротьбі за владу залишається застосування силових та незаконних засобів, серед яких переважає така форма політичної боротьби як державний переворот. Державний переворот або спроба його вчинення, як складова політичного процесу що складається з цілеспрямованих, свідомих зусиль, дій суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій, і ін.), має свої результати та наслідки які проявляються як поверхневі, так і глибинні зміни, що відбуваються в політичній системі та характеризують її перехід від одного стану до іншого.

Постановка проблеми. Наслідки державного перевороту, як будь-якого соціально-політичного явища неоднозначні. Вони впливають не лише на політичне життя, а й на ситуацію в суспільстві, на його стабільність та подальший розвиток. Негативні наслідки державного перевороту, переплітаючись та накопичуючись, ведуть до загострення ситуації в країні, до формування нових протиріч, які створюють основу нових конфліктів. Тому виникає потреба в узагальненні та глибокій і всебічній оцінці наслідків державного перевороту з тим, щоб у майбутньому отримані знання сприяли виключенню даної форми політичної боротьби із арсеналу методів боротьби політичних сил за політичну владу в державі.

Аналіз досліджень і публікацій. У наукових працях зарубіжних та вітчизняних дослідників різних історичних часів можна знайти лише окремі аспекти впливу державних переворотів на процеси внутрішньодержавного і міжнародного життя. Серед таких слід відзначити роботи Арістотеля, Н.Макіавеллі, Ф.Бекона, Т.Гоббса, І.Канта, Г.Гегеля, К. Маркса, М.Вебера, Т.Семьонові, П. Штомпки, І. Лиханова та ін. В дослідженнях М.Щербатова, В.Ключевського, А.Вейдемєра, К. Малапарте, Е.Лютвакка, О. Глазунова, М. Лавриновича, Н. Згурської, І.Верби, Н. Цихмістро, І.Нагаєвського, І.Логвиненка, П. Гай-Ніжника та інших вивчаються наслідки окремих державних переворотів в історичному напрямку переважним чином на аналізі фактографічного матеріалу.

Незважаючи на існування значної кількості історико-описових робіт, в яких досліджуються загальні або окремі наслідки державних переворотів на сьогодні існує дефіцит наукових праць, де б наслідки державних переворотів були б досліджені комплексно.

Відтак, **метою статті** є аналіз та логічне упорядкування наслідків державних переворотів що мали місце в політичній історії.

Головною метою перевороту, ціллю його політичних акторів є захоплення або зміна влади та/чи зміна діючого режиму. Результат даної політичної боротьби залежить від сукупності як незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і т.д.), так і залежних (вибраних засобів, методів, виконавців і відносин між ними, дотримання певних стратегії і тактики, тощо) та може бути успішним або не успішним, що породжує цілу низку наслідків.

Якщо відштовхуватися від академічного визначення, де наслідок – це те, що виходить, впливає з чого-небудь, результат¹, то логічним буде визначити наслідки державного перевороту як складну, багатоелементну, рухливу в часі та просторі систему факторів, що породжені певними діями суб'єктів політики, їх мотивами, засобами досягнення цілей та, відповідно, результатами які впливають на подальший розвиток і функціонування політичної системи суспільства. Проведений аналіз наукових робіт дозволяє виокремити певну, логічну систему наслідків державних переворотів які характерні для минулого та сьогодення.

Державний переворот – це, перш за все, зміна влади в державі яка відбувається в результаті боротьби політичних еліт. Тобто змінюється сформована на підставі норм та законів система органів, які уособлюють владу глави держави, законодавчу, виконавчу та судову влади, а також органи місцевого самоврядування в конкретній державі.

Відтак, насильницьке та незаконне захоплення і утримання державної влади, може призвести фактично до її узурпації. В залежності від цілей та мотивів організаторів державного перевороту узурпація влади може бути одноособною, тобто встановлюється правління однієї особи – президента, монарха, самопроголошеного імператора, гетьмана, голови революційної ради та ін., якому властиве свавілля тирана, що нерідко порушує усі закони. (Наприклад, в результаті державного перевороту 6 січня 1929 р. в Королівстві Сербів, Хорватів та Словенців було встановлено режим особистої влади короля Александра I Карагеоргієвича. Гетьман П. Скоропадський уособлював собою, одноособно, голову Української держави, керівника виконавчої і законодавчої влади, верховного головнокомандувача Збройними силами.)

Узурпувати владу може і група осіб (хунта, партія, група олігархів, тощо). Встановлюється персоналістичний режим, коли лідер (кліка, армія, силові структури) контролює всю повноту влади в державі та всі сфери суспільного життя (політичну, економічну, соціальну, і т.д.) й характеризується застосуванням насилля, репресій, терору. Наприклад, військова хунта «чорних полковників» у Греції, політичне панування більшовиків які прийшли до влади в результаті перевороту в жовтні 1917 року.

Слід зазначити, що зміна влади в державі часто веде і до зміни зовнішньої і внутрішньої політики держави. Так, влітку 1399 р. в Англії державний переворот Генріха Ланкастера призвів до зміни правлячої династії і корінних змін як внутрішньої (формування стосунків Королівської ради і Парламенту, які ґрунтувалися на нових принципах взаємодії один з одним, що призвело до обмеження влади короля і розширення прерогатив Парламенту і Ради), так і зовнішньої політики (змінився зовнішньополітичний курс Англійського королівства, поновилася конфронтація з Францією)². В результаті дворцевих переворотів в Росії 1725-1801рр відбувалися зміни у внутрішній і зовнішній політиці, а саме: створення імператорської гвардії й нового урядового органу – Таємної Ради (1726р), обмеження самодержавної влади й відновлення престолонаслідування, «онімечення» вищого клану й повернення до «старомосковської моделі життя», що призводило до постійних змін «політичного курсу країни»³ які зачіпали основи державності Росії.

Змінюючи владу, державні перевороти змінюють вектор політичного розвитку та впливають на зміну політичного режиму – «формальну та неформальну структуру державних та урядових ролей і процесів, механізми представництва та зразки репресій», «систему управління яка визначає методи доступу до головних державних суспільних установ, правила, яких додержують в процесі прийняття обов'язкових публічних рішень тощо»⁴.

¹ Словник української мови: в 11 томах. Том 5 (1974). <<http://sum.in.ua/s/naslidok>>

² Нуждин, О.И. (2009). Государственный переворот 1399 г. в Англии: его причины и последствия в историографическом освещении. *Вопросы всеобщей истории. Уральский педагогический университет*. Екатеринбург, 37-42.

³ Ключевский, В.О. (1989). Сочинения в девяти томах. Курс русской истории. Т. IV. Москва, 238.

⁴ Данилюк, Н. (2009). Основні підходи до трактування поняття «політичний режим». *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. Київ: Україна, 3, 55-60.

Так, Арістотель зазначає, що саме в результаті переворотів «демократичний режим може бути замінений тиранічним, олігархічним або аристократичним. Нерідко вони представляли собою зміну олігархії тиранією або тиранії олігархією»¹. До зміни політичного режиму, призвів і переворот здійснений Наполеоном Бонапартом 18 бруднема 1799 р. в результаті якого була скинута диктатура контрреволюційної буржуазії. Ціла серія державних переворотів, результатом яких було встановлення фашистського або військово-фашистського режиму, сталася в Європі в 20-х рр. ХХ ст. (Червень 1923 р. - державний переворот в Болгарії, затвердження у влади уряду А. Цанкова; вересень 1923 р. - встановлення військової диктатури режиму генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії – який має всі ознаки авторитарного політичного режиму; травень 1926 р. - державний переворот у Польщі, встановлення режиму «санації» (оздоровлення) на чолі з Ю. Пілсудським; травень 1926 - заміна демократичного режиму військовою диктатурою в Португалії; січень 1929 р. - державний переворот в Королівстві сербів, хорватів і словенців (Югославія), затвердження диктаторського режиму Олександра I Карагеоргійовича та ін)

Виходячи з історичного досвіду, суттєво вплинути на зміну політичного режиму можуть: зміна політичного лідера в ході державного перевороту; військові перевороти; конституційні перевороти; невдала спроба перевороту або путчу, яка кардинально змінює подальший вектор політичного розвитку суспільства.

Як свідчать дослідження Б. Геддес, Дж. Райта, и Е. Франца більшість таких змін відбувається в наслідок військових переворотів. Так, в період з 1946 по 2010 рр. на них припадає відносна більшість (35%) змін авторитарних режимів. Цієї ж думки дотримуються і дослідники Д. Паууелл і К. Тайн – із всіх переворотів які стали об'єктом їх дослідження, тільки 16,9% відбулися в країнах з демократичним режимом правління, тоді як 44,2% переворотів були організовані і здійснені військовими в жорстких авторитарних режимах².

Дослідження представників кількісного підходу Б. Магалоні та Р. Крічелі демонструють, що на зміну демократичним, або авторитарним режимам приходять режим військової диктатури³ де насилля стає пріоритетної формою правління.

Диктатура – це недемократичний політичний режим який характеризується відсутністю поділу державної влади, концентрацією влади у її вищому виконавчому органі, наділеному широкими законодавчими повноваженнями; відсутністю виборності органів державної влади, переважання методів командування в їх діяльності, застосування політичних репресій; обмеженням або забороною діяльності політичних партій і громадських організацій; скасуванням або значним обмеженням громадянських і політичних прав та свобод громадян та ін. Так, після контрреволюційного перевороту в Чилі 11 вересня 1973 р. при владі стала військова хунта на чолі з генералом Августо Піночетом, затвердженим хунтою президентом з надзвичайними повноваженнями на невизначений термін. Було скасовано дію конституції і цивільних свобод, розпущено Національний конгрес, оголошені поза законом блок Народної єдності, заборонені Єдиний профспілковий центр трудящих (КУТ) і ряд галузевих профспілок. Діяльність всіх інших партій оголошувалася «призупиненою», а в 1977 р. взагалі заборонена. Керівники і активісти лівих партій і профспілок піддалися арештам, тортурам, фізичним знищенням⁴.

Зіткнувшись з неприйняттям версії легітимності, що декларують, політичні сили які прийшли до влади, часто йдуть на застосування масового політичного терору. Політичні вбивства, залякування стають найдієвішим політичним інструментом тиранічних і деспотичних режимів. В ХХ ст. така практика використовувалася в тоталітарних режимах (радянський соціалізм, італійський фашизм, німецькій нацизм, військово-бюрократичні режими країн Латинської Америки після другої світової війни).

¹ Арістотель (1983). *Политика. Сочинения в 4-х томах*. Москва: Мысль, 53-294.

² Powell, J.M., Thyne, C.L. (2011). Global instances of coups from 1950 to 2010. *Journal of Peace Research*, Vol. 48, 2, 249-259.

³ Magaloni, B., Kricheli, R. (2010). Political order and one-party rule. *Annual review political sciences*, 13, 123-143.

⁴ Королев, Ю.Я. (1982). *Чилийская революция*. Москва: Мысль.; Кудачкин, М.Ф., Борисов, А.В., Ткаченко, В.Г. (1977). *Чилийская революция: опыт и значение*. Москва: Политиздат.

⁴ Стрганов, А.И. (1995). *Новейшая история стран Латинской Америки*. Москва: Высшая школа.

Обмеження демократичних свобод, нехтування природними правами людини (такими як право на життя) та людини громадянина, застосування насилля, репресії, терор, геноцид все це – правові наслідки діяльності нової влади, яка прийшла до влади в результаті перевороту.

Історико-правові дослідження вказують не те, що «усяка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею, і вона іде в цьому напрямку, поки не досягне призначеної для неї межі»¹. Отже, наступним наслідком державного перевороту може стати корупція.

Корупція – це засіб забезпечення не лише корисливого, а й політичного інтересу політичних сил, які отримали владу в результаті державного перевороту і мають намір утримувати її як найдовше. Корупція – це зловживання державною владою для отримання вигоди з особистою метою².

До найбільш типових проявів корупції відносяться підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне чи незаконне надання благ і переваг, протекціонізм – висування працівників за ознаками родинності, земляцтва, особистої відданості та приятельських стосунків³, використання посадовими особами наданих їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення.

Поширення корупційних проявів у суспільстві сприяє створенню тіньової влади, яка може втілюватись у формі кланово-олігархічної системи⁴ що представлена політичними та економічними групами які, в свою чергу, ведуть боротьбу за владу чи за можливість впливати на владні рішення у власних інтересах. В результаті чого порушується механізм ринкової конкуренції, оскільки у виборі опиняється не той, хто конкурентоздатний, а той, хто зміг отримати переваги у новій владі. Це сприяє виникненню монополістичних тенденцій в економіці, зниженню ефективності її функціонування і дискредитації ідей вільної конкуренції. Наслідком політичної корупції є фактична монополізація політичної сфери, та наступна «приватизація» держави – повзуча узурпація влади⁵. Наприклад, А. Піночетом була здійснена часткова модернізація промисловості, підвищилася технічна оснащеність, енергоозброєність і продуктивність праці на великих підприємствах. Але одночасно розорилося багато національних підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок⁶. Тож, вибірковий та неефективний розподіл засобів державного бюджету, особливо при розподілі державних замовлень і виділенні кредитів, спричиняє за собою неефективність економічної сфери та веде до певних негативних економічних наслідків.

Як правило, державні перевороти не просто підривають стабільність певної держави або регіону, але і ставлять метою його дезорганізацію, ускладнюють розвиток стабільних політичних систем.⁷ Стабільність влади визначає ефективність політики яку вона здійснює. А саме її легітимність й економічну ефективність (С. Ліпсет), адже саме ефективність влади доповнює і формує легітимність, яка здатна стабілізувати систему навіть за умови її недостатньої легітимності. Взятши за основу такі індикатори політичної стабільності як: наявність політичного порядку, здійснення політичного діалогу між всіма політичними силами, політичною елітою і громадянським суспільством, ефективність прийняття управлінських рішень, легітимність влади, громадянський мир та згоду⁸ можна визначити чи можливо після державного перевороту стабілізувати ситуацію в країні. Політична стабільність, політичний порядок досягаються, як правило, двома основними способами: диктатурою, або розвитком демократії й відповідно примусом або узгодженням

¹ Монтеस्कє, Ш. (1955). *Избранные произведения*. Москва, 289.

² Камлик, М.І. (упоряд.) (1999). *Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію*. Київ: Школяр, 118.

³ Тихомиров, М.Ю. (1997). *Юридическая энциклопедия*. Москва: Юринформцентр, 241.

⁴ Мельник, М.І. (2004). *Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії)*. Київ: Юридична думка, 116.

⁵ Циганов, В. (2015). Демократія на продаж, або Політична корупція у дії. *Українські діалоги. Журнал міждисциплінарних дискусій з питань стратегії розвитку України Пілотний номер*, Листопад–грудень, 50-53.

⁶ Строганов, А.І. (1995). *Новейшая история стран Латинской Америки*. Москва: Высшая школа, 236.

⁷ Гуляева, А.Г., Панов, П.В. (2012). Преемничество как практика воспроизводства власти в «Черной Африке». *Вестник Пермского университета. Серия Политология*, 3, 103-116.

⁸ Крап, А. (2006). Сутність політичної стабільності: індикатори та функції. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 18, 118-124.

інтересів та компромісами як механізмами стабілізації. Державні перевороти ведуть до встановлення як диктатури так і демократичних основ державності.

Зазвичай, мінімальна (відносна) стабільність, що досягається шляхом насилля та репресіями, історично недовговічна та має ілюзорний характер, оскільки досягається та утримується примусом.

Всі вище зазначені наслідки державного перевороту можуть мати системний характер та призвести до загострення політичної кризи. Так, А.Медушевський виокремлює наступні ознаки кризи: призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи, загострення політичних конфліктів, зростання політичної напруженості, нестабільність, зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства¹. Крайньою формою нестійкості політичної динаміки є системна криза всіх сфер суспільно-політичного життя, тривалий і наростаючий характер якої іноді призводить до революцій (як наслідок державного перевороту), громадянської війни та краху старої політичної системи. Одним із типових прикладів описаних наслідків є військовий переворот 26 вересня 1962 р. в Йємені. В результаті якого було повалено монархічний режим й проголошена Йєменська Арабська Республіка. Проте йєменські зейдитські племена, що мають високу міру релігійності, піднімаються на захист імаму. Починається кривава громадянська війна, що тривала вісім років (1962-1970 рр.)² Наслідком Жовтневого перевороту 1917р в Росії стали соціалістична революція (1917-1918) та громадянська війна (1918-1924рр). Загострення політичної кризи, може призвести й до втрати регіонального домінування, втрати незалежності та територіальної цілісності (путч 1991р. – розпад СРСР).

Одним із засобів здійснення державного перевороту та утримання отриманої влади є застосування насилля, яке характеризується фізичним знищенням представників попередньої влади та тих хто складає певну конкуренцію узурпаторам. Терор і геноцид до яких вдається влада спрямовані на знищення певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи веде до певних демографічних наслідків (зниження народжуваності, збільшення дитячої смертності, погіршення стану здоров'я населення, скорочення чисельності чоловіків). Означені наслідки впливають і на суспільно-політичні та культурні аспекти життя національних меншин. Тобто державні перевороти можуть мати і етнополітичні наслідки.

Наслідки державного перевороту залежать від багатьох змінних, а значною мірою, від мотивів ініціаторів державного перевороту що впливають на зміщення цілей політики.

Застосування насилля, з метою утримання влади, дискредитує право як основний інструмент регулювання життя держави і суспільства. У суспільній свідомості формується уявлення про беззахисність громадян перед владою.

Таким чином, будь який державний переворот має комплекс наслідків, які можна об'єднати в групи відповідно: до сфер впливу – політичні, соціальні, економічні, демографічні, гуманітарні.

Наслідки державного перевороту можуть бути як очікувані (передбачувані), так і не очікувані (непередбачувані).

Оскільки державний переворот веде до зміни влади та/чи політичного режиму, відповідно його наслідки відіграють як руйнівну, так і творчу роль. З одного боку, вони сприяють руйнуванню або демонтажу старих політичних структур, а з іншого - ведуть в кінцевому підсумку до формування нових інститутів і правових норм. Тобто вони можуть мати позитивний (стабілізуючий, конструктивний) характер та негативний або деструктивний (дезінтегруючий).

Негативні наслідки ведуть до загострення політичної кризи в суспільстві, обумовлені відповідними змінами в економічному, соціальному чи культурному просторі, до дестабілізації всієї політичної системи, до розколу суспільства, а не до його інтеграції.

Як, виняток, державний переворот у довгостроковій перспективі може мати й позитивні наслідки. Позитивні наслідки державних переворотів впливають із уміння нової влади впливати на ситуацію в країні у потрібному напрямі, приймати управлінські рішення у суспільстві, яке перебуває на стадії переходу до відносно нового стану та має свої особливості, у здатності нової влади до ризику, який має суб'єктивний та об'єктивний характер рішучих дій, в усвідомленні суспільством своїх корінних інтересів, в можливості інтеграції країни до нового економічного простору або розвитку якісно нових відносин з країнами сусідами.

¹ Мацієвський, Ю. (2008). Політична криза: теоретичний аналіз. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: *Політичні науки*, 3, 146-161.
<http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2008_3_15>

² Dresh, P. (2000). *A History of Modern Yemen*. Cambridge. New York.

References:

1. Dresh, P. (2000). *A History of Modern Yemen*. Cambridge. New York [in English].
2. Magaloni, B., Kricheli, R. (2010). Political order and one-party rule. *Annual review political sciences*, 13, 123-143 [in English].
3. Powell, J.M., Thyne, C.L. (2011). Global instances of coups from 1950 to 2010. *Journal of Peace Research*, Vol. 48, 2, 249-259 [in English].
4. Aristotel' (1983). *Politika. Sochinenija v 4-h tomah [Policy. Writings in the 4-volumes]*. Moscow: Mysl' [in Russian].
5. Guljaeva, A.G., Panov, P.V. (2012). Preemnichestvo kak praktika vosproizvodstva vlasti v «Chernoj Afrike» [Succession as the practice of reproduction of power in "Black Africa"]. *Vestnik Permskogo universiteta. Serija Politologija [Perm University Herald. Political Science]*, 3, 103-116 [in Russian].
6. Danyliuk, N. (2009). *Osnovni pidkhody do traktuvannia poniattia «politychnyj rezhym» [Basic approaches to interpretate the concept of "political regime"]*. Osvita rehionu. Politolohiia. Psykholohiia. Komunikatsii [Education of the Region. Political Science. Psychology. Communications]. Kyiv: Ukraina, 3, 55-60 [in Ukrainian].
7. Kamlyk, M.I. (uporiad.) (1999). *Mizhnarodni pravovi akty ta zakonodavstvo okremykh krain pro koruptsiuu [International regulations and legislation of individual countries on corruption]*. Kyiv: Shkoliar [in Ukrainian].
8. Kljuchevskij, V.O. (1989). *Sochinenija v devjati tomah. Kurs ruskoj istorii, T. IV*. [Writings in nine volumes. Course of Russian History, Vol. IV]. Moscow [in Russian].
9. Korolev, Ju.Ja. (1982). *Chilijaska revolucija [The Chilean revolution]*. Moscow: Mysl' [in Russian].
10. Kudachkin, M.F., Borisov, A.V., Tkachenko, V.G. (1977). *Chilijaska revolucija: opyt i znachenie [The Chilean revolution: experience and value]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
11. Krap, A. (2006). *Sutnist' politychnoi stabil'nosti: indykatory ta funktsii. Ukrain'ska natsional'na ideia: realii ta perspektyvy rozvytku [Nature of political stability: indicators and functions. Ukrainian national idea: realities and prospects of development]*. L'viv: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «L'viv'ska politekhnika» [Publishing house of National University "Lviv Polytechnic"], 18, 118-124 [in Ukrainian].
12. Matsiievs'kyj, Yu. (2008). Politychna kryza: teoretychnyj analiz [Political crisis: theoretical analysis]. *Naukovi zapysky [Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia»]. Ser.: Politychni nauky [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Political Science]*, 3, 146-161. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2008_3_15> [in Ukrainian].
13. Mel'nyk, M.I. (2004). *Koruptsiia – koroziia vlady (sotsial'na sutnist', tendentsii ta naslidky, zakhody protydiv) [Corruption - erosion of power (social essence, trends and consequences, countermeasures)]*. Kyiv: Yurydychna dumka [in Ukrainian].
14. Montes'k'e, Sh. (1955). *Izbrannye proizvedenija [Selected works]*. Moscow [in Russian].
15. Nuzhdin, O.I. (2009). Gosudarstvennyj pervorot 1399 g.v Anglii: ego prichiny i posledstvija v istoriograficheskom osvishhenii [State coup of 1399 in England: its causes and consequences in historiographical coverage]. *Voprosy vseobshhej istorii. Ural'skij pedagogicheskij universitet [Questions of general history. Ural Pedagogical University]*. Ekaterinburg [in Russian].
16. Slovyk ukrains'koi movy: v 11 tomakh. Tom 5 [Dictionary of the Ukrainian language, in 11 volumes. Volume 5]. (1974). <<http://sum.in.ua/s/naslidok>> [in Ukrainian].
17. Stroganov, A.I. (1995). *Novejshaja istorija stran Latinskoj Ameriki [The recent history of Latin America]*. Moscow: Vysshaja shkola [in Russian].
18. Tihomirov, M.Ju. (1997). *Juridicheskaja jenciklopedija [Legal encyclopedia]*. Moscow: Jurinformcentr [in Russian].
19. Tsyhanov, V. (2015). Demokratsiia na prodazh, abo Politychna koruptsiia u dii. Ukrain'ski dialohy [Democracy for sale, or political corruption in action. Ukrainian dialogues]. *Zhurnal mizhdystsyplinarykh diskusij z pytan' stratehii rozvytku Ukrainy. Pilotnyj nomer, Lystopad–hruden' [Journal of interdisciplinary discussions on the development strategy of Ukraine. Pilot Number, November-December]*, 50-53 [in Ukrainian].